

Belysning med kunglig glans

Jan Garnert

Jean Baptiste Bernadotte landsteg i Sverige den 20 oktober 1810. Platsen var Helsingborg och det hade blivit sen eftermiddag. Den blivande kungen anlände till ett land där solen i slutet av oktober går ned före kl. 18 och hans första månader i det nordliga landet blev snart allt mörkare, än mer så på Stockholms nordliga breddgrad.

Om det tidiga kvällsmörkret i Helsingborg varit ovanligt för kronprinsen så gjorde det åtminstone rättvisa åt illuminationerna som tänts till hans ära.¹ Samma slags både högtidliga och festliga tillfällighetsbelysning, ackompanjerad av kanonsalut, mötte kronprinsens gemål vid hennes ankomst till Stockholm. Efter en lång och frostig resa på landsväg anlände Désirée på trettondagens kväll 1811 till Stockholm, en mörk huvudstad bortsett från just illuminationerna. Solen hade den dagen gått ned redan kl. 15.00 och det var kallt, -24° .²

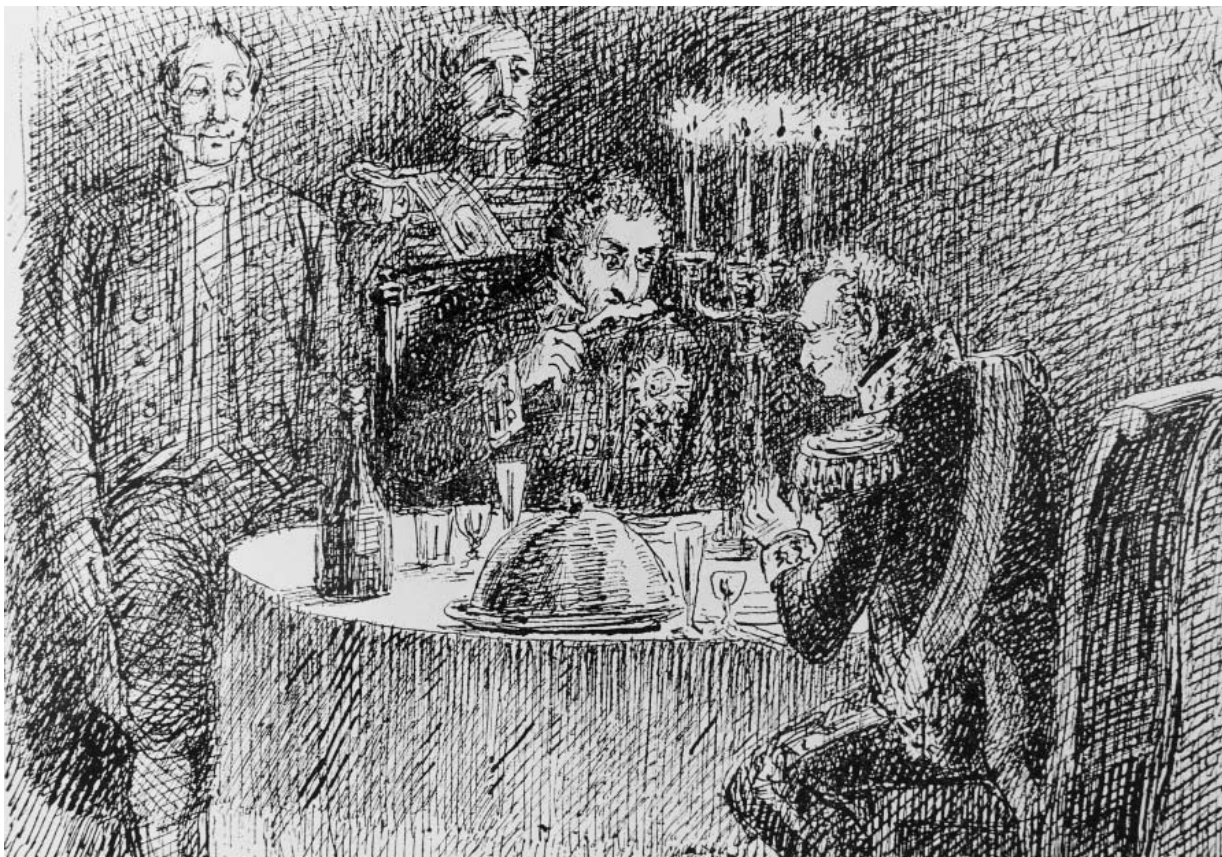
Kronprinsparet var nu hemma i sitt nya land, ett vedens rike där årstidernas rytm långt mer styrde vardagen än i södra Europa. En tänd brasa i den öppna spisen var standardbelysning för de nio svenskar av tio som i början av 1800-talet bodde på landsbygden och brukade jorden, skogen och vattnen som bönder, torpare, statare, fiskare eller tjänstefolk.

Ju mer välbeställt hushållet var desto oftare

kunde dessutom talgljus tändas, visserligen åtföljda av lukten från uppvärmd, osande talg från får eller nötkreatur. Den som tänt ett talgljus måste därtill hålla sig beredd med ljussaxen för att regelbundet snoppa vecken, i annat fall började ljusen snart rinna och ryka. För den fattige var talgljus en åtråvärd men kanske ouppnåelig lyx. I städerna, liksom här och var på landsbygden, användes också oljelampor med tran eller rovolja som bränsle, även de rykande och bara matt lysande.

I den kungliga familjens miljöer var däremot vaxljus den enda tänkbara belysningen. Vaxljus var fram till 1840-talet den i alla avseenden bästa belysningen. Socialt sett var de dessutom ytterst exklusiva.³ Vaxljus, tillverkade av bivax, hade avgörande tekniska kvaliteter framför talgljus. Doften var behaglig och de tålde högre rumstemperatur innan de mjuknade och började rinna. Talgens smältpunkt ligger vid cirka $+50^{\circ}$ men den mjuknar redan vid lägre temperatur. Bivax smälter först vid $+62^{\circ}$.⁴

Någon bättre ljuskälla än vax existerade inte på Karl XIV Johans tid och hade heller aldrig funnits. Utan kungafamiljens närmast obegränsade möjligheter att låta många vaxljus brinna skulle dess aktiviteter under kvällstimmarna hämmats. Utan god belysning ingen

»På kammarspisning hos Kong Carl XIV Johan«, tuschteckning av Fritz von Dardel. En kandelaber med fyra tända vaxljus lyser upp måltiden. Kungl. Hovstaterna, foto Håkan Lind.

notläsning och heller ingen upplyst teaterscen.

Samtidigt var bivax en produkt med generellt sett begränsad tillgång och i Sverige dessutom ofta en importvara. Priset för vaxljus blev därefter, det vill säga högt. Vid tiden för Karl XIV Johans trontillträde 1818 fick man i Stockholm med omnejd för ett kilogram tagljus betala, i kronor omräknat, mellan 0:85 och 1:18. Priset för ett kilogram vaxljus varierade från 2:21 till 3:22 kronor.⁵

Vaxljusens värde begränsade deras användning. Så tändes de långt tillbaka i tiden gärna i samband med kyrkans ritualer, som alltid varit förknippade med tända ljus. Den världsliga maktens tilldragelser förknippades med samma ljuskälla. För det eviga ljusets yppersta tjänare på jorden, i andlig och i världslig mening, ansågs symboliken helt enkelt fordra att deras gärningar skulle ske i skenet från den främsta belysningen.

Drottning Josefina vid sin skrivpult, kandelabrar och ljusstakar. Samtida gouache. Kungl. Hovstaterna.

Bara i brandfaran delade kungafamiljen och folket någorlunda liknande belysningsvillkor. Icke-elektrisk belysning innebär alltid tända lågor och därmed risk för eldsvåda. Den betjäning som i Fritz von Dardels teckning närvarar vid en av kungens alla återkommande kammarspisningar hade därför till uppgift att också övervaka kandelabern. Tänd belysning borde aldrig lämnas utan tillsyn. Karakteristiskt för det sociala sammanhanget i von

Dardels bild är däremot att så pass många ljus brinner. De flesta, även rätt högt upp i de sociala hierarkierna, hade för två personer och till vardags troligen hållit tillgodo med ett enda eller ett par talgljus eller vaxljus.

Så länge bara överklassen hade möjligheten slösa med belysning var det också en symbolisk markering av social distinktion att ha ljus tända sent på natten och att kunna tillåta sig en annan dygnsrytm än den naturliga.

Vid stora evenemang kom vaxljusens tekniska företräden allra bäst till sin rätt. Hundratals tända ljus innebar hög värme och syrebrist, för belysningen liksom för de närvarande. Endast med vaxljus gick det att undvika ett pinsamt debacle med dropp från ljusen över gästerna.

Vid slottsbalen sommaren 1844 var belysningen osedvanligt påkostad. Alla fönster var fördragna så att sommarnattens ljus inte kunde tränga in i balsalen där flera tusen vaxljus spred sitt milda sken över balgästerna. Men ljusen krävde tillsyn och högt upp, under balsalens tak, fanns därför »posterade karlar« för att vårda ljusen och sätta i nya när de gamla brunnit ner.⁶ Här fyllde de tända ljusen en begränsad praktisk funktion, i rakt omvänd proportion till deras symbolvärde.

Ända in i döden följde vaxljusen självfallet kungen. Karl XIV Johan låg 1844 på lit de parade i Serafimersalen i skenet av vaxljus. Det balsamerade liket i serafimerdräkt vilade i en purpurklädd kista på en hermelinsklädd katafalk under en tronhimmel av svart sammet. Vaxljus i fyra större och åtta mindre kandelaarbrar omgav kistan. Längs taklisten i salen lyste ytterligare 600 vaxljus över den bortgångne monarken.⁷

Överdådig belysning förblev förknippat med ett mått av lyx tills industrisamhällets elektriska ledningsnät och glödlampor i början av 1900-talet gjorde ljus i överflöd till normalitet.

En incident med en tappad apelsin vid en bal i Norrköping sågs av alla tack vare strålande belysning från vaxljus i kristallkronor. Situationen då kungen hindrar Magnus Brahe från att ta upp apelsinen förevisades i en litografi av C. M. Carlquist, 1832. Balen gavs med anledning av Göta kanals invigning. Kungl. Hovstaterna.

Karl XIV Johan och det nya ljuset

Vaxljusen förlorade under Karl XIV Johans sista år sin rang som främsta belysning. De blev utkonkurrerade av stearinljusen, en kemisk-teknisk produkt som på 1820-talet börjat tillverkas i Frankrike. Stearinljusens kvaliteter i kombination med förbättrade ljusvekar ledde inom ett par decennier till att, det i sammanhang där vaxljus dittills tänts, istället blev stearinljus som lyste.

Om talgljus och vaxljus i allt var en produkt av lokalsamhällets empiriska kunskaper, råvaror och handarbetskicklighet, så var stearinljusen det marknadsförda resultatet av en naturvetenskaplig upptäckt rörande fettämnenas kemi i kombination med en kemisk-teknisk produktion. Med stearinljusen ersattes hantverk och husbehovstillverkning av naturvetenskap och produktion för en marknad.

Karl XIV Johan spelade en aktiv roll för att introducera stearinljusen i Sverige. Kungen hade från Sverige många kontakter med sitt gamla hemland, så också med chevalier/kammarherre Adolphe de Milly som innehade en hovtjänst hos Charles X av Frankrike. de Milly inledde 1829 stearinlustillverkning i Paris, en produktion som ett år senare blev hans levebröd när han förlorat sin ställning vid hovet på grund av 1830 års julirevolution. I Sverige fanns då ännu ingen tillverkning av stearinljus. de Milly erbjöd 1837 Karl XIV Johan att, som en gåva till Sverige, förmedla sina kunskaper om stearinlustillverkning. Lämpligen kunde detta ske om kungen sände en vetenskapsman till Paris för att sätta sig in i tillverkningen.

Så skedde redan sommaren 1837 då Carl Palmstedt, rektor vid Chalmerska slöjdskolan, befann sig i Paris.⁸ Senare samma år tog kung-

Paket med stearinljus från Liljeholmens och Clara stearinfabrik. Foto Stockholms Stadsmuseum.

en fler initiativ för att den nya kunskapen om stearin skulle leda till tillverkning av stearinljus i Sverige.⁹ Intresserade entreprenörer fanns och en av de bäst lämpade var Lars Montén. Montén drev sedan 1823 en såpfabrik i Stockholm och skulle snart också få stor framgång med Clara stearinljusfabrik, grundad 1843.¹⁰ Men då fanns redan Liljeholmens stearinljusfabrik, grundad 1839.

Att just den fabriken blev introduktör av stearinljus i Sverige måste gränt kungen. Liljeholmens stearinljusfabrik ägdes nämligen av Lars Johan Hierta, gentemot vilken kungen hyste en uttalad animositet. Adelsmannen Hierta var övertygad liberal och hade med sin tidning Aftonbladet, grundad 1830, blivit en tidig banérförare för demokratiska krafter. Hierta var visserligen monarkin trogen men Karl XIV Johans politik representerade för honom mörker, manifesterat bland annat genom dödsdomen mot teaterchefen Anders Lindeberg, indragningmakten och kungens intriger mot Aftonbladet.¹¹

Dessa två giganter i dåtidens samhälle, Karl XIV Johan och Lars Johan Hierta, möttes på 1830-talet i en numera historisk envig där motsatta samhällsideal konfronterades. Lika otvetydigt är att de båda kämparna samtidigt var ljusets riddersmän i sin delade önskan om modern belysning i 1830-talets Sverige.

Kungens stad

Om familjen Bernadotte på kvällen såg ut över sin stad var där ofta inte mycket mer att se än mörker. Redan 1749 hade Stockholm visserligen fått sin första förordning om allmän gatubelysning, men tidens gatlyktor lyste svagt och avståndet mellan oljelamporna var ofta 20–30 meter. Politikern Gustaf Nerman, född 1827, formulerade det som att man kunde se var de tända gatlyktorerna »sutto, men föga af hvad de skulle belysa«.¹²

Belysningen var på Karl XIV Johans tid dessutom bara tänd från de sista dagarna i augusti till slutet av april, och då bara fram till kl. 01.00 på morgonen. Då det enligt almanackan var månsken hölls belysningen släckt. Norrbro vilade i mörker lika ofta som resten av staden, trots att bron från 1830-talet var centralt nöjesstråk, affärsgata och den paradgata som arkitektoniskt sett leder upp mot det kungliga Slottet. Under hela Karl XIV Johans levnad var Norrbro därtill stadens enda landförbindelse mellan norr och söder.

De många månaderna med kyla och snö i kombination med extrema årstidsväxlingar från sommarnattens ljus till höstmörker, följt av vinternatt, måste tätt sig exotiskt för familjen Bernadotte. En av drottningens yngre släktingar, brorsonen Justinien Clary (1816–1896), besökte sin faster i Stockholm åren kring

Justinien Clary, Slottet i månsken, 1843. Foto Stockholms Stadsmuseum.

1840.¹³ Justinien Clarys konstnärliga talang resulterade bland annat i en oljemålning av Slottet, ett nattligt vintermotiv. Kanske var det just den ur fransk synvinkel extrema vinterstaden med kyla, snö och vid fullmåne släckta gatubelysning som fångade konstnärens lust att avbilda Slottet i en målning.

I bilden ser vi också en kvinna med sin tända lykta i handen. Denna stockholmska, med egen lykta fastän mitt i stan, var en tids-

typisk företeelse. Bildens övriga ljus kommer från månen och de tända vaxljusen i drottning Désirées våning på Slottet, allt nogsammt iakttaget av drottningens brorson.¹⁴

Bara högst tillfälligt bröts stadens mörker av strålände ljus vid de tillfällen då illuminationer arrangerades. Anledningarna till illuminationer kunde vara många och antingen privata eller officiella. Enligt Märta Helena Reenstierna, som med sina dagböcker 1793–

Förlaga till transparang,
som hyllar kronprins
Karl Johan.
Foto Stockholms
Stadsmuseum.

1839 skrev en av sin tids främsta Stockholmskildringar, gav de kungligas ankomst till Stockholm alltid anledning för stadens borgare och myndigheter att iscensätta praktfulla illuminationer och ekläreringar på fasader, gator, broar och torg. I fönster sattes genomlysta målningar på papper eller väv upp – så kallade transparanger.

I dagboken beskriver hon ett sådant tillfälle, den 5 november 1814, då oräkneliga åskådare samlats för att möta kronprinsen som anländer till Norrtull på sin väg till Slottet:

»Ståthållaren, Magistrat och 50. Älsta hade där mött, utom en stor mängd af alla classer. Vid Observatorie backen hade 2ne stora colloner af eld varit uppsatte, öfverst i Kungsbacken en Äreport, med deras Kungl: Högheters namn Chiffer och en devise i transparent målning. Kl: 1/2 till 11. sköts åter 128 skott vid ankomsten till Kungl: Slottet och hade alla fönster däremellan och Tullen varit illuminerade.«

Författaren Claes Lundin (1825–1908) beskrev i en av sina noveller ett annat illuminerat tillfälle, en höstkväll på 1830-talet då Karl XIV Johan återvände till Stockholm. Vid Nyboda söder om Hornstull inväntade borgerskapets kavalleri kungens ekipage och red sedan med in mot staden:

»Vägen och alla lägenheter utom tullen voro eklärerade, dels med eldar, dels med marschaller. Sjelfva Liljeholmsbron lyste i bländande ljus ... På tullgården strålade rikt eklärerade pyramider ...«. Den visuella prakten ackompanjerades av kanonsalut och kyrkklockornas ringning.¹⁵

Bortsett från de nya stearinljusen hände föga på belysningens område under Karl XIV Johans tid, allt nytt ägde rum under de följande fyrtio åren. Från 1860-talet förändrade fotogenlampor både belysning och umgängesformer i alla samhällsklasser, rimligen också i kungafamiljen. Från den tiden finns på Slottet flera bevarade fotogenlampor. De elektriska glödlamporna, som tändes på Slottet redan under Oscar II:s regeringstid på 1880-talet, blev däremot en socialt sett spridd belysning först på 1910-talet.

Hur nya belysningstekniker förändrade stadsbilden kunde särskilt väl följas från Slottets balkong mot Norrbro. På just Norrbro tändes första gången stadens nya ljus, gasljuset, i december 1853. På samma plats prövades sedan ett ännu nyare ljus, elektrisk båggljusbelysning, 1881. Bågglampor blev permanent belysning på Norrbro 1904. Det som skulle bli 1900-talets viktigaste gatubelysning, glödlampan, ersatte 1928 båggljuset och det i en formmässigt sett exklusiv armatur. Den arkitekt som fått uppdraget, Kurt von Schmalensee, var förtrogen med Tessins intentioner för Slottets omgivning. I denna anda, men lika mycket i modern, funktionalistisk anda, utformade han Norrbros än idag lysande armaturer.¹⁶

NOTER

- 1 Alm, s. 37–38.
- 2 von Malmborg, s. 21.
- 3 Garnert 1993, s. 42–59, 74–88, 96–129.
- 4 Bowers, s. 15.
- 5 I Jörberg, s. 469–482, anges priser för vaxljus och talgljus. Jörberg följer prisutvecklingen fram till 1870-talet.
- 6 Rundquist, s. 173.
- 7 Alm, s. 66.
- 8 Palmstedt.
- 9 Forssell, s. 50.
- 10 Wikström. Om stearinljusstillsättningen, se Johanson.
- 11 Om kungens relation till media, inte minst Lars Johan Hiertas Aftonbladet, se Rosengren och Nordmark.
- 12 Garnert 1998, s. 14.
- 13 Girod de l’Ain, s. 247, 326.
- 14 Målningen tillhör Stockholms stadsmuseum och inköptes 1947 i Paris genom Gunnar W. Lundberg, Institut Tessin. I bevarad brevväxling rörande förvärvet nämns konstnären enbart som »Clary» och på museet var man möjligen ovetande om konstnärens nära släktskap med drottning Desideria. Eventuellt förvärvades bilden till museet enbart i sin egenskap av stockholmsmotiv. Stockholms stadsmuseum, Inkomna brev 1947, nr 935, samt Utgående brev 1947, nr 460. Museinämndens protokoll 30 september 1947, §16.
- 15 Lundin, s. 19–20.
- 16 Garnert 2006, s. 14–17.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

ARKIV

Nordiska museet

Märta Helena Reenstierna, Dagbok 1793–1839.

Stockholms stadsmuseum

Museinämndens protokoll 1947.

Inkommande och Utgående handlingar 1947.

Konstnärskatalogen.

LITTERATUR

- Alm, Mikael, »Riter och ceremonier kring Karl XIV Johan«. i Ekedahl, Nils (red.) (2010) *En dynasti blir till. Medier, myter och makt kring Karl XIV Johan och familjen Bernadotte*. Stockholm: Norstedts
- Bowers, Brian (1998). *Lengthening the Day. A History of Lighting Technology*. Oxford: Univ.Press
- Forssell, Nils (1939). *Liljeholmens stearinfabrik 1839–1939. Minnesskrift. D. 1, Lars Johan Hiertas tid 1839–1872*. Stockholm
- Garnert, Jan (1993). *Anden i lampan. Etnologiska perspektiv på ljus och mörker*. Diss. Stockholm: univ.
- Garnert, Jan (1998). *Stockholmsnatt*. Stockholm: Stockholms stadsmuseum
- Garnert, Jan (2006). *Norrbro, Gustav Adolfs Torg och Strömparterren: Belysningshistoria och ljusarkitektur*. Stockholm: Trafikkontoret, Stockholms stad
- Girod de l’Ain, Garbriel (1960). *Désirée Bernadotte*. Stockholm: Norstedts
- Husberg, Erik (1994). *Honung, vax och mjöd. Biodlingen i Sverige under medeltid och 1500-tal*. Diss. Göteborg: Univ.
- Johanson, Johan (1853). *Om stearinljus och deras behandling*. [Clara Stearinljus-fabrik]. Stockholm: Rudolf Wall
- Jörberg, Lennart (1972). *A History of Prices in Sweden 1732–1914. Vol. 1. Sources, Methods, Tables*. Lund: Gleerup
- Lundin, Claës (1895). *Tidsbilder ur Stockholmslivvet*. Stockholm: Beckman
- von Malmborg, Ingvar (2010). »Ingen har fyllt en bana liknande min«. i *Familjen Bernadotte. Kungligheter och människor. Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven 2010*. Stockholm: Riksarkivet
- Nordmark, Dag »Liberalernas segertåg (1830–1858)». i Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.) (2001). *Den svenska pressens historia; 2. Åren då allting hände (1830–1897)*. Stockholm: Ekerlid
- Palmstedt, Carl »Om tillverkning av stearinljus, dess införande och framgång i Frankrike och förnämligast i Sverige«. i *Svenska slöjdföreningens handlingar och tidskrift för teknologi, 1865;2*
- Rosengren, Cecilia »Kungahuset i pressens sken«. i Ekedahl, Nils (red.) (2010) *En dynasti blir till. Medier, myter och makt kring Karl XIV Johan och familjen Bernadotte*. Stockholm: Norstedts
- Rundquist, Angela »Hovfruntimret« i *Livrustkammaren 1986, vol. 17:5–6*
- Wikström, Lars. »Lars Montén« *Svenskt biografiskt lexikon. Band 25. (1985–1987)* s.689